

# Húzzunk határvonalat a szociológia és a teológia között!

Beszélgetés János Cs. Andrással

János Cs. András (*Andrew C. Janos*) a politikatudományok professzora a *University of California (Berkeley)* egyetemen. Legfontosabb művei: *Modernization and Decay in Historical Perspective: The Case of Romania* (1977), *The Political of Backwardness in Hungary, 1825–1945* (1981), *Politics and Paradigms: The Changing Theories of Change in Social Science* (1986), *East Central Europe in the Modern World: The Politics of the Borderlands from Pre- to Post-Communism* (2000). Ez utóbbi könyve a *Helikon Kiadó* gondozásában a tervek szerint 2002 őszén jelenik meg *Haladás, hanyatlás és hegemonia Kelet-Közép-Európában* címmel. Munkásságának értékelését adja: *Jean-Pierre Platteau: Das Paradoxon des Staates in wirtschaftlich rückständigen Ländern (Oesterreichische Zeitschrift der Soziologie, Bd. 4. 1984. Nr. 9.)*, *Galló Béla: A túlélés tudománya: a nemzetközi viszonyok vetélkedő elméletei (Helikon Kiadó, Budapest, 1999. 118–124.)* és *Victor Rizescu: Revista lui Andrew C. Janos (Revista Romana de Stiinta Politica. Bukarest, 2001. december)*.

*Melyek voltak személyes és szakmai életútjának fontosabb állomásai?*

1934 februárjában születtem Budapesten és itt nevelkedtem. Erdélyi családból származom mindkét ágon. Ott él most is az egész rokonságom, kivéve a fiatal generáció azon tagjait, akik már elvándoroltak a messzi külföldre. Apám az első világháború után jogot végzett Budapesten s ügyvéd lett, az ötvenes években építőmunkás, majd bérelszámoló, élete alkonyán pedig, a Kádár-korszakban újra ügyvéd. Én magam a Rákosi időkben az érettségi után nehézségekkel kerültem be az akkor működő Idegen Nyelvek Főiskolájára, ahol 1955-ben diplomáztam. Az 1956-os enyhülés idején a *Corvina* Könyvkiadóban dolgoztam. Ez a rövid idő érdekes élménye volt életemnek. Munkatársaim nagy része a Rajk-és más koncepciós perek túlélőiből toborzódott. Ugyancsak ott volt az akkor bukott és később kivégzett Gimes Miklós újságíró, akivel együtt dolgoztam néhány német nyelvű kiadványon. Szintén a stábhoz tartozott a nemzetközi intrikákból ismert, s kettős ügynökködéssel vádolt Noel Field, aki 1952-ben tűnt el Prágában, majd 1955-ben bukkant fel Budapesten. Field sok esztendő meghurcoltatása ellenére is Magyarországon maradt, sőt a forradalom után még párttag is lett.

A forradalmat Budapesten éltem végig, s november végén szöktem Ausztriába. Bécs mai szemmel kopott város volt, de az akkori Budapesthez képest földi paradicsomnak tűnt az összes magyar menekült szemében. Barátok segítségével kaptam lektori állást egy kiadónál, s a jogra is beiratkoztam, ahol az első államvizsgát letettem. Néhány hónap múltán azonban kezdtem kapiskálni, hogy Bécs nem a világ közepe, s egy kelet-európai menekült számára Ausztria inkább a korlátolt lehetőségek hazája. Kivándoroltam hát az Egyesült Államokba, ahol – nem kis szerencsémre – felvételt és szerény ösztöndíjat nyertem a Princeton Egyetem Woodrow Wilson Közigazgatási és Külpolitikai Intézetébe (*Woodrow Wilson School of Public and International Affairs*). Itt megszereztem a magiszteri minősítést, de a legtöbb kollegám előtt nyitva álló ígéretes gazdasági pályákra kevés esélyem volt, mivel nem voltam amerikai születésű, sőt akkor még állampolgár sem. Ezek a kritériumok akkor sokkal erősebben estek latba, mint manapság. Így azután rövid habozás után felvételt kértem és nyertem az egyetem politikai fakultásának doktori programjára. Az akadémiai pályára tehát a körülmények kényszerítették. De hálás vagyok a sorsnak, hogy így történt,

s hogy professzor lettem, s nem, mondjuk, „marketing manager” egy olajvállalatnál. Ha most újra kezdeném, csak a mostani pályámat választanám.

Doktori disszertációm az akkor divatos modernizációs paradigma prizmáján keresztül vizsgálta a kelet-európai iparosodás politikai velejáróit, különös tekintettel az úgynevezett „politikai emberek” és osztályok szerepére. Ez a téma akkor újszerűnek tűnt, mert a marxizmus hatására az amerikai történetiszociológusok, mint például Barrington Moore még olyan gazdasági eredetű osztálykategóriákban gondolkoztak, mint a burzsoázia, arisztokrácia, munkásság és parasztság. Ebben a milióban érveltem azzal, hogy az elmaradott társadalmak életében központi szerepet játszanak azok az emberek és osztályok, akik saját érdekeiket nem más osztályok szolgálatában, hanem az államhatalom megszerzésében keresik. Ez a gondolat, mely Mannheim Károly szabadúszó értelmiségének egy kidolgozottabb változata, „politikai osztály” vagy „államburzsoázia” címke alatt későbbi munkásságomban is újra meg újra felbukkan.

Princetonban nagy hatással volt rám témavezető professzorom, a ma is élő Gabriel Almond, akit akkor az empirikus politológia egyik vezéralakjának tartottak. Igaz, akkor az amerikai társadalomtudományok a vajúdas állapotában voltak. Minden kutató arra törekedett, hogy időszerűt szűrjön le a régebbi európai szociológiai irodalomból. Ez néha torz eredményeket szült, mert míg az európai tradíció ambivalens vagy pesszimista módon viszonyult a modern ipari társadalomhoz, addig az akkori amerikai kutatók mérhetetlen optimizmussal szemlélték a világot. Míg Weber, Toennies és Durkheim aggódva írtak a modern ipari társadalom személytelenségéről és a gazdasági szükségletek „vaskretrecéről” („Ein stahlhartes Gehäuse”. In: Weber: Die protestantische Ethik. Gütersloh: Verlag Mohn, 1984. 188–189.), addig az amerikai értelmezők, közöttük Talcott Parsons, Walt Rostow és Almond az ipari kapitalizmust az emberiség fejlődésének csúcspontjaként kezelték. Ez az optimizmus akkor általános volt, s csak az utókor szemében tűnik visszásnak és kétségesnek. Ezt később megírtam a *Politics and Paradigms* című könyvemben, ami korábbi patronusaim körében bizonyos ellenérzést váltott ki. Ennek ellenére egykori pártfogóimra a mai napig meleg barátsággal és hálával gondolok vissza.

1961-ben doktoráltam, s két évig szerződéses gyakornokként Princetonban oktattam politikaelméletet, illetve az első éveseknek szánt „Bevezetés a világpolitikába” elnevezésű tárgyat, először a nagyhírű Reinhold Niebuhr filozófus-teológus-politológus első asszisztenseként, később társaként. Niebuhr a második világháború idején a liberális elit intellektuális mentoraként vált híressé azzal a tézisével, hogy míg a fasizmus a német romantika sötétségéből fakad, addig a kommunizmus a francia felvilágosodás eltévedt gyermeke, melyet békéltető politikával jó útra lehet téríteni. Ezt 1943-ban írta a *Children of the Light and Children of Darkness* című könyvében. Húsz évvel később azonban már más hurokat pengett, sőt azt lehet mondani, átesett a ló másik oldalára, egy kalap alá véve a fasizmust és a kommunizmust. Paradox módon nekem, a kommunizmus menekültjének kellett szovjet-ellenes kirohanásait csitíthatni azzal érvelve, hogy szemináriumaink már kezdenek egykori budapesti marxista szemináriumokra emlékeztetni.

A modernizáció imádata és a kommunizmus diabolizálása már princetoni éveimben kezdte alakítani szakmai filozófiámat, bár az csak később öltött teljes formát. Röviden kifejtve úgy gondolom, hogy szakmai kötelességünk éles vonalat húzni a teológia és a szociológia, valamint a gyakorló politikus és az akadémiai kutató között. Míg a politikus és a teológus természetesen diabolizál, úgy a professzor kötelességszerűen relativizál és deszakralizál. Ezt az elvet követtem a hidegháború idején a szovjet–kelet-európai politika oktatásában. Ugyanezt az elvet követtem a posztkommunizmus és az európai integráció tudományos megítélésében, mely tárgyak (és a demokratizálás) tanítása manapság egyre inkább valamiféle katekizmusra emlékeztet, melyben a jó és a gonosz ütközik össze apokaliptikus-didaktikus módon. Magamnak is vannak előítéleteim és ideológiám, de a tanítás-

ban ezeket tompítja annak tudata, hogy mivel az ember nem tökéletes, ezért intézményei sohasem nélkülözik az ellentmondásokat.

Hogy e kitérő után visszatérjek szakmai életutamra, 1963-ban elhagytam Princetont, miután sikeresen megpályáztam egy már besorolt állást mint tanáregéd (Assistant Professor) a University of Californián, Berkeleyben. (Ez a cím, mint köztudott, Amerikában inkább a próbaidőre, mint az asszisztenciára utal.) 1969-ben már mint docens (Associate Professor) tanítottam a Harvardon, majd elfogadtam egy meghívást a Román Akadémia Társadalom- és Politikatudományi Intézetétől (Academia de Stiintele Sociale si Politice). Ez utóbbi meghívás részben az akkori román-amerikai barátságból fakadt, részben pedig abból, hogy mind Berkeleyben, mind a Harvardon szorgalmaztam a román nyelv, történelem és politika oktatását. Hozzájárulhatott még az is, hogy a románok borsot akartak törni a magyar kormány orra alá, ugyanis tudomásukra jutott, hogy Magyarországra nem kapok beutazási engedélyt (s nem is kaptam 1977-ig). Akármilyen is volt a motívum, az akkori Romániában a politikát nemigen lehetett kutatni. A barátságos meghívás ellenére a Securitate állandóan a sarkunkban volt, különösen azonban feleségem sarkában, aki német származású, s akinek semmi köze nem volt se Romániához, se Erdélyhez. Maradt hát a feketelistán lévő román klasszikusok olvasása és a 19. századi agrártörténet, mely hozzájárult ahhoz, hogy bővítsem ismereteimet a gazdasági elmaradottsággal kapcsolatban.

1972-ben tértem vissza Berkeleybe. 1978 óta itt dolgozom mint egyetemi tanár (full professor), részben a politológiai tanszéken, részben a Szláv Kelet-Európai Intézetben, melynek egy ideig igazgatója is voltam, s mely tavaly óta felvette az Eurázsiai Intézet nevet.

#### *Szakmai életútján melyek voltak az Önt leginkább foglalkoztató kérdések?*

Szakmai érdeklődésemet az utolsó huszonöt évben három pontban foglalnám össze. Az első a gazdasági-társadalmi elmaradottság, s annak reprodukciója és következményei mind Kelet-Európában, mind világszerte. Ez a téma diákkoromban kezdte foglalkoztatni a politológiát, s számomra különösen vonzó volt e téma aktualitása Kelet-Európa szempontjából. E témáról sokat tanultam a század első felében működő román íróktól, akik a legutóbbi időkig ismeretlenek voltak szűkebb hazájukon kívül. Megemlíteném itt Constantin Dobrogeanu-Gherea, Stefan Zeletin, Mihai Manoilescu, Victor Madgearu és Constantin Radulescu-Motru nevét. Az 1970-es években igen érdekesnek találtam Immanuel Wallerstein professzor gondolkodását a centrum-periféria összefüggéseiről, de végül is a magam fejével és néhány kevésbé ismert amerikai neoklasszikus közgazdász hatására (mint a svéd származású Ragnar Nurkse) kezdtem foglalkozni a nemzetközi demonstrációs effektussal s annak hatásával az elmaradottság reprodukciójára. Röviden így foglalnám ezt össze: a nyugati gazdasági fejlődés a fogyasztási kultúra újabb s újabb formáit hozza létre, s e fogyasztási kultúrák gyorsabban terjednek a perifériákon, mint maga a termelési rend, mely szükséges az új igények kielégítésére. Ez aláássa a privát tőkeakkumulációt, míg a fogyasztási igények ki nem elégíthetősége aláássa a politikai bízalmat. Az állam a gazdaság segítségére siet, de paradox módon csak gyorsítja ezeket a folyamatokat. A piac vesztesei, elsősorban a tradicionális földbirtokos osztályok a gazdaságból a politikába menekülnek, s az államot arra használják, hogy önmagukat a nyugati középosztályok fogyasztási szintjére emeljék. Az összkép persze még valamivel bonyolultabb, s mint ilyen jelenik meg Magyarországról és Európáról írt tanulmányaimban, valamint Galló Béla fentebb említett értékelésében. Hozzáteszem, hogy mindez nem jelent abszolút determináltságot. Közrejátszhat a piac, a véletlen és külpolitikai tényezők is, melyek kritikus pillanatokban megfordíthatják a reprodukciós folyamatot. Kelet-Európa mindebben nem volt szerencsés. Míg a 19. században a szintén elmaradott Skandinávia fő természeti exportcikke az építőfa és a papírpép volt – ami iránt az egyre inkább írástudóvá váló világpiac keresletet mutatott –, a kelet-európai export cikket, a gabonát tönkretette a beözönlő amerikai búza. A relatív elmaradott-

ság reprodukciójához ugyanakkor még hozzájárult a német és szovjet hegemonia 1930 és 1990 között.

*A másik témakör, amellyel kapcsolatban számos tanulmányt jelentetett meg, a kommunizmus jelenségének értelmezéséhez kapcsolódik.*

Valóban. Érdeklődésemnek ez az iránya kezdettől fogva és szükségszerűen jelen volt, de csak a nyolcvanas évek elejére alakult ki teljesen. Gondolkozásom hajtóereje az akkor divatos értelmezésekkel való elégedetlenségem volt. Az egyik ilyen értelmezés a totális hatalom teóriája. Nem tudtam elfogadni, mert Max Webertől azt tanultam, hogy 1) az ember nem irracionális; 2) hogy mindenféle államhatalom valamiféle reciprocitáson nyugszik: valahol kell legyen valaki a hatalmi gépezetben, aki önérdékből vagy meggyőződésből, és nem pusztán kényszerből támogat egy rendszert. A másik divatos verzió az volt, hogy a kommunizmus nem más, mint a modernizáció egyik útja, talán kicsit szükségtelenül durva eszköze. Ezt elvettem, mert a szovjet iparosítást aligha lehet az angollal egy kalap alá venni. Nemcsak azért nem, mert az előbbit az állam, az utóbbit pedig a piac vezérelte, hanem azért sem, mert a szovjet industrializáció nem a társadalom, hanem az államhatalom érdekeit szolgálta. Angolul szólva: „it was industrialization not just by the state but also for the state.” Harmadszor, létezett az a balga verzió, nevéket itt nem említek, hogy a kommunizmus nem más, mint egy alternatív társadalmi elosztási rendszer. Míg a kapitalizmus eloszt, a szovjet szocializmus újraeloszt. Ezt a nézetet egyenesen nevetségesnek találom, mert át-néz a kommunizmus teleologikus, célirányos és geopolitikai lényegén.

Az én elgondolásom szerint, melyet az itt közölt cikk tükröz, a kommunizmus ilyen célirányos rendszer volt kidolgozott geopolitikai koncepcióval. Kihívást jelentett nemcsak a világgpiaccal, hanem a nyugati industrializmus hegemoniájával szemben is. Karakterét továbbá determinálta, hogy e kihívás a világ egyik elmaradott sarkából indult útra. A militarizált társadalom, melyet az alábbi cikkben leírok, a geopolitikai cél és a gazdasági elmaradottság kettős logikáját fejezi ki. Ez a koncepció ma többé-kevésbé elfogadott, de húsz évvel ezelőtt még hidegháborús íze volt. Ami mégis ebbe az irányba terelt, az számos német történelemszociológiai írás, közöttük Leopold Ranke, Hans Delbrück, Friedrich Treischke, valamint a később fellépő Friedrich Meinecke, Otto Hintze és Max Lenz könyvei. Ezek közül angol nyelvterületen a szociológia talán csak Hintze néhány írását ismeri.

*És a harmadik pont?*

Érdeklődésem harmadik részét, a hegemoniát kelet-európai történelmi ismereteim táplálták. A 20. századi történelmet olvasva előbb-utóbb arra a következtetésre jutottam, hogy a klasszikus politikai szociológia kategóriái – a társadalmi munkamegosztás, a nemzeti kultúra és a gazdasági bőség vagy hiány – elégtelenek arra, hogy országok, elsősorban kis országok politikai rendszereit megmagyarázzuk. Itt ismét „segített” a német történelemszociológia, mely Rankétól Otto Hintzéig tanítja a külügyek primátusát (*Primat der auswärtigen Politik*). Ez azt jelenti, hogy a kaotikus nemzetközi rendszerben való túlélés legalább olyan fontos az állami intézményes rend kialakulásában, mint a gazdasági és társadalmi exigenciák. Ám amíg a nagyhatalmak egyenlő felekkel versengenek, a kis országok hamarosan a klientúra állapotába süllyedhetnek, melyben egy hegemon hatalom vagy hatalmi csoport szabja meg a politikai intézmények formáit, a társadalmi diskurzus szabályait és tabujait. Ebből a szempontból gondoljunk csak a 20. század Kelet-Európájára: az angol-francia hegemonia (1918–1933) kötelezővé tette a kiterjesztett választójogot és a kisebbségek védelmét; a német hegemonia (és nem a társadalmi fejlődés foka) hozta be az első egypártrendszereket; a Szovjetunió hozta az új egypártrendszert, s a posztkommunizmus idején a Nyugat a szabadpiacot és a demokratizmust. Ez persze nem azt jelenti, hogy a belső társadalmi és kulturális profil teljesen jelentéktelen tényezők. A hegemon tényező hatalma sohasem abszolút. Összeütközik a helyi valósággal, mely összeütközés kö-

vetkeztében a kívülről importált rend bizonyos fokig korrumpálódik (legalábbis a hegemon hatalom szemében). Így lett az angol demokráciából Tisza Kálmán-i magyar parlamentarizmus, a leninizusból kádárizmus, és az új demokratizusból Milošević uralom. E ket-tősség, a külső és belső erők összeütközése a vezérmotívuma legutolsó és éppen fordítás alatt lévő könyvemnek.

*Hogyan állnak jelenlegi kutatási tervei?*

Maradék éveimben valószínűleg járom tovább a kitaposott utakat, talán a politika-elmélet területén. 1986-ban írott tanulmányom az európai szociológia amerikai sorsáról kezd elavulni, és a politikai szociológiában és gazdaságtanban egyre újabb motívumok jelennek meg. A történelemszociológia most éppen nem népszerű tárgy, a fiatalabb generáció inkább a kvantitatív modellek búvőkörében él. Az az érdekes, hogy az új, népszerű tendenciák némelykor szöges ellentétben állnak egymással. Parallel fut a „rational choice” modellek radikális utilitariánizmusa a kultúrák elsőbbségét hangsúlyozó elméletekkel vagy a kényszerpályák merev strukturalizmusa a teljesen kötetlen mozgásterek voluntarizmusával. E tendenciákról érdekes lenne egy újabb tanulmányt írni, annál is inkább, mert ezekről tartom a doktoranduszok számára kiírt szemináriumomat.

Jelenleg azonban eltérek a „kitaposott úttól”. Néhány éve monográfiát írtam Csehszlovákia és Jugoszlávia felbomlásáról. Ezt a munkát most egy cseh kollegával bővítgetjük, összehasonlítva az etnikai konfliktusok kezelését a nemzetállamok korában és a szocialista internacionalizmus égíse alatt. Remélem, hogy a cseh és jugoszláv témájú könyvek dömpingjében végül is megjelenik ez a munka. Érdekelne továbbá a nacionalizmus, az internacionalizmus, a rasszisztikus és a liberális univerzalizmus etnopolitikai gondolkodásának összehasonlítása. 1999-ben egy nyarat töltöttem részben az Országos Levéltárban, részben pedig német archívumokban, ahol a magyar–német barátság történetéről szóló anyagokat olvastattam. Ha valamikor erről tanulmányt írnék, annak ez lenne a címe: „A magyar–német viszony: egy viszonzatlan szerelem története.” Most, hogy elkezdtem újra magyarul írni, lehet, hogy ezt a tanulmányt anyanyelvemen publikálnám. Vannak még kósza terveim, de az élet nem végtelen.

*Köszönöm a beszélgetést!*

Én köszönöm szíves figyelmét és érdeklődését!

*Budapest, 2001. július 9.*

Az interjút készítette: Deák Ágnes